

TÜRK DÜNYASININ ATASÖZLERİ

PROF. DR. NEVZAT GÖZAYDIN

Atasözleri konusunda gerek Türkiye Türkçesinde, gerek diğer Türk kökenli lehçe ve ağızlarda günümüze kadar bir hayli çalışmanın yapıldığını, bibliyografyalara baktığımız zaman kolayca görebilmekteyiz. Yüzlerce kitap ve yazının gün ışığına kavuşması sonunda halk kültürümüzün bu eşsiz hazinesi, insanlığın tümüne yol gösterici görevini en iyi biçimde yapmıştır ve yapmaktadır da... Bütün milletlerin hayatında çok önemli bir rol oynayan deyimlerle birlikte atasözlerinin gelecek kuşakların daha iyi yaşamalarını sağlaması bakımından örnek alınacak ibret derslerini, öğütleri sergilediğini de biliyoruz.

Türkçe kökenli lehçelerde mevcut bulunan yüzlerce atasözü birbirleriyle karşılaştırıldığında aralarındaki benzerliği veya farklılığı ortaya koymaktadır. Ancak bugün Atlantik Okyanusu'ndan Sibiryaya içlerine kadar uzanan geniş coğrafya içerisinde yaşayan çeşitli Türk kökenli toplulukların hemen hemen aynı düşünceler etrafında toplandıklarını, yaşattıkları atasözlerinden hemen anlayabiliyoruz. Ne yazık ki, bu tür karşılaştırmaların henüz üniversitelerimizde “*karşılaştırmalı edebiyat*”, “*edebiyat sosyolojisi*”, “*karşılaştırmalı kültürel iletişim*” vb. dersler tam anlamıyla yerleşmediği, okutulmadığı veya işlenmediği için, ortaya çıkaracağı eşsiz güzelliklerden ve oluşturacağı kuvvetli bağlardan mahrum kalmaktayız. Biraz aşağıda vereceğim örneklerde de görüleceği gibi, çok değişik coğrafyalarda oturan Türk kökenli toplulukların atalarından miras aldıkları sözlerin bu toplulukları birbirine nasıl bağladığı, inkâr edilemeyecek bir biçimde gözler önünde durmaktadır. Türkiye'deki Türkologlar veya diğer bilimlerden bu konuya eğilenler bu tür karşılaştırmalı atasözleri konusunda da pek fazla bir şey meydana çıkarmamışlardır. Ancak yurt dışında yetişen bazı araştırmacıların hem hacim, hem de konuyu ele alış bakımından çok güzel ve sağlam eserler verdiğini de belirtmeden geçmemiz gerekiyor. İşte bu tür eserlerin başında gelmesi gereken bir eser, şu anda elimizde... Köklü Almanya Türkoloji geleneği içerisinde çalışmalarını sürdüren Uwe Blaesing, böyle bir kitabı birkaç yıl önce ortaya koymuş ve bizim söylediklerimizin ne kadar geçerli olduğunu da bu kitabı ile

kanıtlamıştı. *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten* başlığını taşıyan kitabı (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994, 849 s.) bu konuda yazılmış en iyi baş ucu kitaplarından biri olarak Türkoloji dünyasının daha iyi aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır.

Uwe Bläsing kitabının hemen giriş bölümünde ana çizgilerle Çuvaşlar hakkında bilgi verdikten sonra, daha önceden yayımlanmış Çuvaşça atasözleri kitapları üzerinde durmakta, atasözü kavramını açıklamakta, Türkler arasında atasözü kavramının ne olduğunu araştırmakta ve çalışmanın bilgisayar ortamında nasıl yapıldığını anlatmaktadır. Çeşitli varyantların ve eş anlamlıların kısaca sergilendiği bu bölümden sonra transkripsiyon işaretleri konusunda bilgi veren yazar, daha sonra Çuvaşça kelimeleri anahtar kelime olarak almış ve bunları alfabetik olarak sıralayarak mevcut bulunan bütün atasözlerini alt alta dizmiştir.

Burada okuyucularımıza daha geniş bilgi aktarabilmek için hemen ilk sayfada karşımıza çıkan bir atasözünün nasıl işlendiğini göstermek istiyorum. Türkiye Türkçesinde “ağlamayan çocuğa meme vermezler” olarak bildiğimiz atasözü değişik kaynaklardan derlendiğine göre aşağıdaki biçimlere girmektedir:

- Çuv : Aça makârmasâr, amâšë iltmest.
Çuv : Makârman / Yëmen açana çëçë pamaššë.
Gag. : Aalamayan ušaa memä vermäzlär.
Tkm. : Aylamadıq / Emgenmedik oylana emğek yoq.
Krm. : Aylamayan balaya ämčäk bärmäylär / bärmäzlär.
Kmk. : Yilamayan yaşya emček bermey.
Tat. : Yilamayan / Čilamayan balaya imčäk birmiylär.
Kar. : Yilaman bala emček beril'mez.
Kkp. : Žilamayan balaya emšek qayda.
Kzk. : Žilamayan balaya emšek bermeydi.
Krg. : İylabayan balaya emček žoq.
Krb. : Čilamayan ğaşxa anası emček salmaz.

Nog. : Bala yilamasa, anası emşek bermeydi.

Nog. : Balası yilamasa, anası emistpes.

Azb. : Aylamayan uşaya süd vermäzlär.

Özb. : Bâla yilamasa, âna süt bermäs / bermäydi.

Yine bir başka atasözüne bakalım. Türkiye Türkçesinde çok yaygın olarak kullanılan ve değişik varyantları bulunan bir atasözümüz var: “Doğmadık çocuğa don biçilmez” veya “Çocuk doğmadan don / kaftan biçilmez” yahut “Doğmadık sıpaya torba biçme”. Bu atasözünün de diğer lehçelerde aldığı durumu şöyle bir gözden geçirelim:

Açine şuratmasâr kipkine xatërleme xuşmaşşë.

Açine turmasâr, kipkine an xatërle.

Şuralman açaşân këpe şëlemeşşë.

Krm. : Doymayan balaya kölmäk tikilmäz.

Tat. : Tuwmayan balaya külmäk kısmiylär.

Ttü. : Doğmadık çocuğa don / kaftan biçilmez.

Ttü. : Çocuk doğmadan kaftan biçilmez.

Ttü. : Doğmadık oğlana ad komak olmaz.

Krb. : Tuwmayan sabiyge at atamaydıla.

Tat. : Tuwmayan balaya isëm quşmiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya bişëk yasamiylar.

Blk. : Tuwmayan sabiyge beşik işleme.

Tat. : Tuwmayan balaya bişëk asmiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya bişëk satip almiylar.

Tat. : Tuwmayan balaya këndëk äbi kiräkmiy.

Tat. : Tuwmayan balaya këndëk äbi bulma.

Tat. : Tuwmayan balaya këndëğën kısmä.

Tat. : Tuwmayan malayni sönnätkä birmä.

Ttü. : Doğmadık sıpaya torba biçme.

Özb. : Toʻylmāgān bālāgā beşik.

Kzk. : Tuwmağan balaya kindik şeşe.

Çocuk ile ilgili atasözlerini bu şekilde gördükten sonra - hemen şunu söyleyeyim ki, bu bölüm içinde Çuvaşçada 58 atasözü bir araya getirilmiş - bir başka anahtar kelime olan *el*'e bakalım. Burada da hemen hemen aynı tabloyu görebilmekteyiz. “*Beş parmak bir değil*” veya “*El beş parmaştır, hangisi bir boyda*” biçimlerinde gördüğümüz atasözünün diğer lehçelerde aldığı biçim şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Alāra pilēk pulsan ta, tan mar.

Alāra pul pürne te pēr mar, šavān pek šin āšēsem te.

Alāra pürne pēr mar, šavān pek šin āšēsem te, teššē.

Alāra pürne pēr pek mar, šin āšēsem te šavān pek, teššē.

* Alāri pürne sem pēr pek mar, šin ēšē te pēr pek mar.

* Vunā pürnen vāyē pēr tan mar.

* Pilēk pürne te (pēr) tan mar.

Ttü. : Beş parmak bir değil.

Özb. : Bēs qol bāravār emās.

Kzk. : Beš sawsaq birdey emes.

Uig. : Bās qol birdāk āmās.

Tat. : Barmaqlar da tiğēz tügēl.

Azb. : Beš parmayın beşi de tān deyil.

Krm. : Bāš parmayın bāš türlü.

Tkm. : On barmayın deŋmi.

Tat. : Barmaq bēlān barmaq tiŋ tügēl, botaq bēlān botaq tiŋ tügēl.

Ttü. : El beş parmaştır, hangisi bir boyda?

* Sālse sem te pēr tan pulmaššē.

* Për aman ta açisem tërlë.

* Tumlampa tumlam ta për pulmast'.

Çok yaygın olarak bilinen “Anasına bak, kızını al / Kenarına bak, bezini al” atasözünün Türkiye içinde de değişik biçimlere girdiğini, birçok varyantının oluştuğunu kaynaklardan öğreniyoruz. Şimdi bu atasözünün nasıl aktarıldığını ve diğer Türkçe kökenli lehçe ve ağızlarda söylendiğine bir bakalım:

Amăšë yep̄le, xërë (te) šap̄la.

Tat. : Anasî nindi, qîzî şundi.

Ttû. : Anasına göre danası olur.

Rus. : Kakova mat', takova i doç'.

İvâlë aššë pek, xërë amăš pek.

Amăšne păx ta, xërne il.

Amăšne păxsa xërne il.

Kar. : Anasına baq ta, qîzini al.

Kkp. : Anasın körüp qîzin al.

Tat. : Anasın bël / küzlë / kür qîzin al.

Tat. : Anasına qarap qîzin qoç.

Ttû. : Anasına bak, kızını al, kenarına / kıyısına / tarağına bak, bezini al.

Azb. : Anasına bax, qîzi al, qırağına bax bezini al.

Tat. : Anasına qarap qîzin al, qiriyına qarap büzën al.

Tkm. : Enesini görüp, yîzin al, yîrasini görüp, bizin al.

Krg. : Enesin körüp, qîzin al, eşiğin körüp, törtinö öt.

Blk. : Anasına qarab, qîzin al, atasına qarab ğaşına bar.

Tat. : Anasına qarap qîzin qoç, atasına qarap ulin qoç.

Kzk. : Anasın körüp, qîzin al, ayayın körüp, asın iş.

Nog. : Ayayın körüp, asın iş, anasın körüp, qîzin al.

Özb. : Milkini kör, bozini âl, ânäsini kör, qîzini âl.

Uig. : Qir körüp, böz al; ana körüp - qız.

Krm. : Basmasına körä bäzi, anasına körä qızı.

“Dereyi görmeden paçaları sıvama” veya “Suyu görmeden paçaları sıvama” biçiminde bildiğimiz atasözü, hemen hemen hiç değişmeden veya çok az değişikliklerle diğer akraba topluluklarda da karşımıza çıkıyor:

Atäl urlä kaşas pulsın, vişë kunläx şäkär il.

Atäl xërne şitmesër, atta xivsa şekles mar.

Atäl xër(ri)ne şitmesër, attuna an xiv.

Atäla kurmasär attuna an xiv.

Tat. : Idël kürmiy itëk salmiylar.

Tat. : Idël kürmiy ayaq çişelmiy.

Tat. : Idël kürmiy çabuwiñni kütärmä.

Ttü. : Dereyi görmeden, paçaları sıvama.

Tat. : Suw kürmästan itëk salmiylar.

Tat. : Suw kürmiy itëk çişelmiy.

Azb. : Su görmäyিংä ätäk çäkmä.

Krm. : Suv körmezden, pabuç çiqarma.

Tkm. : Suw görmän, tamman çiqarma.

Özb. : Suwni körmäy, etik çeçmä.

Tel. : Su körböyçi, ödük çäçpä.

Tat. : Suw kürmiyçä itëk salma.

Xak. : Suyni körüp albin, ödigiñ suurba.

Nog. : Suv körmey, ätik şeşpe.

Krg. : Suu keçpey, kepiçinđi çeçpe.

Krč. : Suvğa kirginçi, etek költürme.

Tinës xërrine şitmesër attuna an xiv.

Tat. : Diñgëz kürmiy itëk salmiylar.

“Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür” biçiminde yaygın olarak kullanılan atasözünün durumunu da aşağıda görebilmekteyiz:

Kürşë çäxxi xur ami pek purännä.

Kürşën kaçaki te ėne pek, ėni te pälan pek.

Kürşëri çäx kärke pek.

Tat. : Kürşë tawıyı qaz këbëk, yomırqası baş këbëk.

Tat. : Kürşëneň tawıyı qazday, xatını qızday.

Krm. : Qomşunıň tawuıı - qaz, kälini - qız körtünür.

Ttü. : Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür, karısı da kız görünür.

Krg. : Biröönün qatını biröögö qız körünöt.

Ttü. : Komşu tavuğu komşuya kaz görünür.

Azb. : Qonşu toyuğu qonşuya qaz görüner.

Tat. : Kürşë tawıyı kürşëgä qaz bulip kürëneň.

Bšk. : Kürşëneň tawıyı la qaz bulip kürëneň.

Blk. : Xonşunu tawuğu (xonşuya) qaz körtünür.

Tat. : Kürşë tawıyı kürkä qadär.

Rus. : V čužix rukax lomot' velik.

“Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır” atasözünü de hiç unutmamak gerek. Türkoloji içinde yer alan bazı araştırmacıların Türk dünyasında zoraki ayrılıklar, anlaşmazlıklar ve kopukluklar yaratma çabalarını uzun yıllardan beri takip ettikçe insanın bu davranışlara nasıl bir anlam vereceği içinden çıkılmaz bir sorun oluyor. Bu kadar örnek ortada dururken, bu bilimsel ahlâksızlık yalancılık, saptırmacılık niye? Hani bu lehçelerin insanları birbirini hiç anlamazlardı? Hani değil aylar, yıllar bile geçse bu toplulukların insanları birbirine dil olarak yabancı kahrıldardı? En geç altı ay geçtikten sonra Türkiye’den giden iş adamlarının, işçilerin buldukları ortamlarda o lehçelerle rahatça konuşup anlaştıklarını niçin gözden uzak tutup kamuoyunun yanlış ve yalan ile başka yönlere kaydırılmasına çalışılıyor? Anlamak mümkün mü? Anlamak için anlaşmak hedefi-

ne yönelik çaba harcamak gerek. Yine bu konuda söylenmiş bir atasözüne ve diğer akrabalarımızdaki durumuna bakalım:

Yit-kaçaka vārssa pallaşat', etem kalaşsa pallaşat'.

Ttü. : İnsan söyleşe söyleşe / konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa.

Tkm. : İnsan soraşa - soraşa, xayvan işgaşa - işgaşa.

Kzk. : Adam söyleskenşe, žilqi kisineskenşe.

Nog. : Adem söyleşip, yilqi kisnesip tanisar.

Krg. : Adam sölöškönçö, žilqi qaşinişqanča.

Krm. : Atlar kişnäşip, tanışir, insanlar - söyläşip.

Blk. : At kişneb tanışir, adam söleşib tanışir.

Kkp. : At kisnesip tabisar, adam söylesip tabisar.

Özb. : At kişnäşib tâpişar, âdam - esläşib.

Azb. : At yerimäklä, insan bilmäklä.

Hiçbir art niyet taşımaksızın durumu gerçek yargılarla değerlendiren insanlar herhangi bir rahatsızlık duymazlar, çekinmezler, üzülmezler. Niyet önemli... İşe cesurca giren, niyeti kötü sonuçlara yol açmayacak insanlar geleceğin mimarları, kültür mühendisleri olacaklardır. Bu geniş kültür birikimini üniversitelerde aktarıp öğretecek olan Halk Bilimi bölümlerinin daha fazla zaman geçirmeden yaygınlaşmasını, ilk ve orta öğretimde, hatta yüksek öğretimin bazı dallarında (hukuk, tıp, siyasal bilgiler, ziraat, eczacılık vb.) halk kültürünü yakından tanıtan derslerin verilmesi artık şart olmuştur. Halkın özelliklerini, düşüncesini, yaşayışını bilmeyen bir hekim, bir komutan, bir vali, bir yargıç ne derece başarılı olabilir? Peşin peşin, ön yargı taşımadan bu gerçeğin kabul edilmesi gerekiyor. Zaten atalar da ne demiş bu konuda? Akrabalarımız nasıl da benzer şeyler söylemiş. Önce Çuvaşlar, sonra diğerleri:

Kaşkärtan xărasan, vărmana an kay.

Tat. : Bűrėdan qurıqsaŋ, urmanya barma.

Kaşkärtan xărasan, vărmana ta kayaymăn.

- Tat. : Bürëdän qurıqqan urmanya barmas.
 Azb. : Qurddan qorxan mäşäyä getmäz.
 Özb. : Bëridän qorqqan toqaygä kirmäs.
 Tat. : Bürëdän qurqıp urmanya barmiy / tormiyalar.
 Tat. : Ayudan qurıqqan urmanya barmas.
 Kzk. : Ayudan qorıqqan ormana barmas.
 Krg. : Ayudan qorqqan toqoygo barbayt.
 Tat. : Ayudan qurıqsañ, urmanya barmassıñ.
 Rus. : Volkov / Volka bojat'sja - v les ne xodit'.
 Kkp. : Şegirtkeden qorqqan egin ekpes.
 Kzk. : Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes.
 Nog. : Şegertkiden qorqqan, egin ekpes.
 Krg. : Şegirtkeden qorqqon egin ekpeyt / ekpes.
 Özb. : Čigirtkädän qorqqan, ekin ekmäs; barimtädän qorqqan, mäl yiymas.
 Ttü. : Serçeden korkan darı ekmez.
 Krm. : Särçädän qorqqan tarı yäkmäz.
 Azb. : Särçädän qorxan, darı äkmmäz.
 Tkm. : Serçe yorxan, darı ekmez.
 Kzk. : Torıydan qorıqqan tarı ekpes.
 Krg. : Taraançıdan qorqqon taruu aydabayt.
 Özb. : Čumçuqdan qorqqan tarıq ekmäs.
 Krm. : Torıydan qorqqan tarı äkmäz.
 Rus. : Ljagušek bojat'sja - v ozere ne kupat'sja.
 Tat. : Čipçiqtan qurıqsañ, yoqlama.

“Bir kötünün yedi mahalleye zararı vardır” diyen atalarımız sanki yüzlerce, binlerce yıl öncesinden Türk dünyası içindeki gelişmeleri, kötü politikacıların

neler yapabileceklerini önceden bilmiş gibi. Aynı biçimde diğer dallarımızda bakınız, neler var:

Për kašák tikët pičëke pıla päsät.

Për pukra / puxra pětëm purana pëternë.

Për yüşë šamax pětëm yaškana yüşëtet.

Ttü. : Bir uyuz keçi bir sürtüyü boklar.

Tat. : Bër qorčanğyi kăğä bötën kötünë bozar.

Tel. : Yañis qodurluu qoy muñ qoyni artattı.

Tat. : Bër qortli kăğä bötën kötünë qortlatır.

Tat. : Bër yünsöz sarıq bötën kötünë bozar.

Tat. : Bër naçar siyir bötën kötünë buyıy.

Tat. : Bër bilçiraq siyir bötën kötünë biçirata.

Kötülüğü her zaman söyleyip yaymak doğru mu, bilemem; ama atalarımız bunun için de şunları söylemiş:

Puşa kassan - šělëk tăxăn, alla kassan - alsa tăxăn.

Ttü. : Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk / yen içinde.

Krç. : Baş çarılrsa - börk içinde, qol sinsa - çeñ içinde.

Kzk. : Bas çarılrsa, börük içinde, qol sinsa, zeñ içinde.

Özb. : Baş yarılsa, börk içidä, qol sinsä, yeñ içidä.

Krg. : Baş ayrılrsa - börk içinde, qol sinsä - zeñ içinde.

Alt. : Paş yarılza pörük içinde.

Özb. : Baş yarılsa, doppi âstidä.

Nog. : Qol sinsa yeh içinde, bas sinsa börk içinde.

Başka bir atasözümüzü de şu biçimlere girmiş görüyoruz. Çuvaşçadakiler ve sonra diğerlerinin güzelliğini aktaralım:

Xëre kalam - kinëm iltër.

Xëreme kalani kinëme pultär.

Xëreme kalanine kinëm ilttër.

Kinëm ilttër tese xëřme kalarãm.

Ttü. : Ey kızım sana diyorum, ey gelinim sen işit.

Ttü. : Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.

Krm. : Qızım, saña aytaman, kâlinim, sän diñlä.

Azb. : Qızım, sänä deyirãm, gâlinim, sän eşit.

Tkm. : Qızım, saña aydayın, gelinim, sen düş / eşit.

Özb. : Qızım, sengä aytaman, kelinim, sen eşit.

Uig. : Qızım, saña eytay, kelinim, sän tiñla.

Blk. : Qızım saña aytama, kelinim sen eşit.

Kzk. : Kelinim, sağan aytam, qızım, sen tiñda.

Tat. : Qızım, siña äytäm, kilënëm sin tiñla.

Krg. : Keregem saña aytam, kelinim sen uq; uuyum saña aytamin, uulum sen uq.

Son olarak “*demir tavında döğülür / dövülmeli*” atasözünde hemen hiç de-
ğişmeden kullanıldığını görelim:

Timëre xërnë çux tuptaşşë.

Timëre xërsen tuptaşşë.

Timëre xëri çuxne / vaxätra tupta.

Kmk. : Temirni qızıwunda toqala.

Tat. : Timërnë qızıwında suq.

Kzk. : Temirdi qızıyan kezde soq.

Kkp. : Temirdi qızıyanda soq.

Nog. : Temirdi qızıyanda soyip qal.

Krg. : Temirdi qızıyanda / qızıusunda soq.

Uig. : Tömürni qızıyıda soq.

- Özb. : Temirni qizryıda bäs.
Ttü. : Demir kızgın iken dövülür.
Krm. : Dämir qizyın olıyanda döğüdür.
Ttü. : Demir(i) tavında dövmeli / dövülür.
Azb. : Dämir isti-isti döyürlär.
Ttü. : Demir tavında, dilber çağında.
Krg. : Temirdi işiyında soq, kepti qizuusunda soq.

Bütün bu örnekleri başka konularda söylenmiş yüzlerce örnekle çoğaltmamız elbette mümkün... Ancak şu verdiğimiz örnekler bile, Türk dünyasındaki bu güzel kalıplaşmış söz hazinesinin farklı gibi görünen lehçelerde kolaylıkla anlaşılabilir olduğunu ortaya koymuştur. Belki bazı özel duruma girmiş olanlarla sadece o lehçeye mensup bulunanlar, ayrı ama kısa süreli bir araştırma veya çalışma sonunda anlaşılabilir duruma gelecektir.

Türk dünyasının atasözlerini, önce Çuvaşça gibi diğerlerine bir hayli uzak kalmış bir lehçeden örnekler verip diğerleriyle karşılaştıran Blaesing'i bazı Türk Türkologlarına da gerçeği gösterdiği için kutluyorum.